

Klassebiografi og *individuel biografi*

Af Jørgen Elm Larsen

Der er ikke længere hverken værdighed eller status i at erklære sit tilhørsforhold til en klasse og i særdeleshed ikke til 'arbejderklassen'.

Gamle stratifikationsformer er imidlertid ikke forsvundet, men er blevet mere komplekse i og med at nye stratifikationsformer har vundet frem og på mere eller mindre subtil vis sammenflettet sig med de gamle.

Artiklen fokuserer på spørgsmålet om, hvorvidt senmoderne¹⁾ samfunds primære differentieringsform og ulighedsskabende mekanismer og processer fortsat kan tænkes indenfor klassebegrebets rammer. Eller om klassebegrebet er blevet uanvendeligt, fordi de forandringer, der er sket i samfundet igennem de sidste 20-30 år, har betydet, at differentieringen og uligheden ikke længere kan relateres til klasser. Differentierings- og stratifikationsformerne danner udgangspunkt for, hvorledes identifikation med andre foregår og dermed for individers oplevelse af og erfaring med at tilhøre en gruppe. Diagnosen af hvilken differentieringsform, der er samfundets primære differentieringsform, har derfor afgørende betydning for, hvorledes

fællesskaber og politisk organisering og handling tænkes og fremstilles i sociologien og i samfundet.²⁾

Klassebegrebets status
i sociologien

Et af sociologiens oprindelige og vedvarende stridspunkter er, om der eksisterer klasser eller ej. Der har med jævne mellemrum i løbet af dette århundrede foregået intense sociologiske debatter om, hvad der skal forstås ved klasser, hvorvidt der overhovedet eksisterer klasser, og i givet fald hvilken betydning klasser har for identitetsdannelse, kollektiv organisering og handling.³⁾

Meget forenklet udtrykt kan der i dag

trækkes en skillelinie mellem traditionelle klasseteorier, der fokuserer på den økonomiske sfære som den fundamentale for klasse-, bevidstheds- og handlingsdannelse, og postmodernistiske teorier som hovedsageligt tillægger den kulturelle sfære eller konsumtionssfæren afgørende betydning for gruppe-, bevidstheds- og handlingsdannelse. De postmodernistiske forandringssteoretikere er primært optaget af risici, refleksivitet, individualisering og globalisering, mens de reproduktionsorienterede klasseteorikere primært fokuserer på de kapitalistiske grundstrukturer, der reproducerer uligheder.

Allerede i 1959 skrev Nisbet en nekrolog over klasserne i artiklen 'The Decline and Fall of Social Class'. I slutningen af 1980'erne publiceredes Pahls artikel 'Is the Emperor Naked?' og i begyndelsen af 1990'erne Clarks og Lipsets artikel 'Are Social Classes Dying?', hvor der på ny blev skrevet nekrologer over klasserne. Klassebegrebets tiltagende uanvendelighed forklares af Pahl (1989) med, at de traditionelle klasseopdelinger og klasseinteresser er under opløsning i den nye postindustrielle serviceøkonomi. Clarks og Lipsets (1991) centrale tese er, at nedbrydningen af gamle hierarkier og fragmenteringen af stratifikationsmønstrene leder til, at klasser i mindre og mindre udstrækning kan forklare de sociale og især politiske processer. Stratifikationssystemet er blevet langt mere pluralistisk og multidimensionelt, og det formes af faktorer, der er lokaliseret udenfor arbejdspladsen. Den grundlæggende påstand er, at det nuværende stratifikationssystem primært er baseret på kulturtræk og livsstilstyper.⁴⁾

Klassebegrebets status er imidlertid ikke kun genstand for videnskabelig teoretisering og strid, men er i allerhøjeste grad også genstand for forskellige institutioners og aktørers konkurrerende økonomiske og politiske spil. Nomineringen af enten klasser, køn, etniske grupper eller det selvbiografiske autonome individ som omdrejningspunkt for fx politiske partiers appel eller vareproducenternes forbrugerprofil er i sig selv med til at definere og konstruere samfundets måder at tænke differentiering på.

Vindere og tabere i denne intellektuelle, økonomiske og politiske konkurrence om, hvorvidt det er klasse, køn, etnicitet eller det selvbiografiske autonome individ, der er omdrejningspunktet for identitetsdannelse og for uligheds- og undertrykkelsesstrukturerne i samfundet, udpeges derfor ikke alene på baggrund af, om de repræsenterer 'reale' forhold, men i særlig grad på baggrund af hvor megen symbolsk kapital, magt og vold de på et givent tidspunkt besidder og er i stand til at udøve. Formidlingen og påtrykningen af den symbolske magt og vold er særligt udstrakt ('global') i nutidens samfund, hvor diverse elektroniske medier og især TV når ud i alle samfundets kroge.

Individer og grupper kan være differentieret segmentært, hierarkisk og funktionelt⁵⁾ og dermed positioneret i relation til hinanden på forskellige måder, men eksistensen af disse objektive differentieringer og positioneringer eller 'klasser' på papiret, som Bourdieu kalder dem (se fx 1987 og 1997), fremtræder kun som aktive 'klasser', hvis disse kan repræsenteres og tilskrives funktioner som identitetsskabende, organisationsformidlende og handlingsorienterende. Spørgsmålet om, hvem og hvad der konstruerer og dekonstruerer 'klasser', er derfor altafgørende for deres aktive virke.

Jeg anvender således klassebegrebet i samme forstand som E. P. Thompson og Bourdieu gør det, idet klasser defineres som en proces, hvor:

'... klasser skabes, når nogle mennesker som konsekvens af fælles erfaringer ... følger og artikulerer det interessefællesskab, der er imellem dem, og i opposition til andre, hvis interesser er forskellige fra deres' (Thompson 1980: 8-9) og 'Klasser defineres af mennesker gennem den måde, de gennemlever deres egen livshistorie, og når alt kommer til alt, er dette den eneste definition, der findes.' (Thompson 1980: 10) (egen oversættelse)

Udgangspunktet i denne artikel er derfor, at det er praksis, forstået som diskurser, sociale konstruktioner, repræsentationer, organisationer og handlinger, der afgør, om der eksisterer klasser, og hvilke klasser der eksisterer. Specifikke identiteter er ikke noget man automatisk har på

grund af en bestemt position i samfundsordenen, idet identiteter og handlingsdispositioner skabes gennem en hele tiden pågående proces, hvis identitetsmæssige udfald ikke objektivt kan angives på forhånd. Dermed kan den klassiske problemstilling i klasseteorien om bevægelsen fra 'klasse an sich' til 'klasse für sich' heller ikke reduceres til et spørgsmål om, hvornår objektive (klasse)positioner fører til subjektive erkendelser af disse positioner og de interesser og antagonistiske relationer til andre klasser, der er indlejret i disse positioner. Det er ikke alene et spørgsmål om, hvordan og hvornår bevægelsen fra objektiv til subjektivt erkendt klasseposition finder sted, men overhovedet om denne bevægelse finder sted, og i givet fald i hvilken fremtoning den viser sig. I denne proces er det af afgørende betydning, at der sker en synlig og markant repræsentation af klassen, som de individer, der angives at tilhøre klassen, kan identificere sig med og er villig til at handle på baggrund af. Jeg vil i denne forbindelse hævde, at én af årsagerne til, at 'klasse' ikke længere er en attraktiv betegnelse at identificere sig med, er, at politikere, medier og socialvidenskab i stigende grad forsøger at afvæne folk fra denne type identifikation: klassebegrebet stigmatiseres og andre begreber lanceres til erstatning af klasseemblemet. Der er ikke længere hverken værdighed eller status i at erklære sit tilhørsforhold til en klasse og i særdeleshed ikke til 'arbejderklassen'. Og konsumentmarkedet, både for massekonsum og specialkonsum, muliggør da også i vid udstrækning, at tidligere udvendige emblemer på klassetilhørsforhold mudres eller usynliggøres.

Reproduktion og forandring

Både teorier om individualisering (forandring) og teorier om klasser (reproduktion) er i deres rendyrkede former problematiske, fordi de i deres fokusering er ensidige. Forandringsteorier tenderer til at skrotte gamle mønstre og betingelser alt for hurtigt, og reproduktionsteorier tenderer til ikke at kunne indoptage nye mønstre og betingel-

ser. Nye typer af differentieringer vokser frem og sameksisterer med gamle differentieringsmønstre, og det kan ikke på forhånd eller objektivt afgøres, hvornår den ene eller anden form for differentiering kan udløse identifikationsdannelse og handlingskapacitet. Og individer har ikke kun én identitet. For eksempel har en midaldrende tyrkisk industriarbejderkvinde i Danmark sandsynligvis en selvidentitet både som tyrkisk etnisk minoritet, som arbejder, som tilhørende en bestemt generation og som værende kvinde. Hvordan disse identiteter spiller sammen, og hvordan de ytrer sig i interaktioner, afhænger af den specifikke kontekst.

Hvordan skal man analytisk håndtere en samtidighed af reproduktion og forandring i differentieringsformerne og de vilkår for social integration, som dette frembringer? For eksempel har forandringerne på arbejdsmarkedet med en generel opgradering af arbejdskraftens kvalifikationer indenfor store dele af arbejdsmarkedet ikke ført til, at den relative sociale mobilitet mellem generationerne er ændret væsentligt, men dog med den centrale tilføjelse at der både er skabt en stor ny middelklasse og en restgruppe, der ikke kan honorere de nye vilkår på arbejdsmarkedet. Wacquant (1996) har formuleret dette samspil mellem nyt og gammelt på følgende måde: at 'traditionelle' (primært industrielle) klasseforhold indgår i en negativ symbiose med senmoderne samfundsforandringer, hvilket kan medføre skærpede mobilitetsbarrierer og lede til nye og forstærkede former for marginalisering.

Selvom sociologer som fx Bourdieu, Giddens og Luhmann hævder at have overvundet dikotomien mellem aktør og struktur og subjekt og objekt, synes spørgsmålet om forandring versus reproduktion stadig at spille de samme sociologiske melodier over disse temaer. Forandringsteoretikerne synes at vægte aktør, handling og dynamik, mens reproduktionsteoretikerne synes at vægte struktur, institutioner og træghed. Hverken forandrings- eller reproduktionsteorier kan imidlertid fuldt ud forklare de senmoderne former for social eksklusion, som bliver sammenfattet i begreberne underklassen, marginalgrupperne og de socialt ekskluderede eller udstødte.⁶⁾

En væsentlig årsag hertil er efter min opfattelse, at det ikke specificeres, hvor og hvornår der pågår forandring henholdsvis reproduktion på forskellige niveauer i samfundet. Lockwoods (1964) skelnen mellem social og system integration intenderede en bedre forståelse af forandring, idet han skelnede mellem situationer, hvor sociale systemers tilstand muliggør, at sociale konflikter kan have forandrende virkning, og situationer hvor der sker en reproduktion af sociale systemer, fordi systemerne kan inddæmme selv dybe sociale konflikter. Beck (1997a) illustrerer dette ved at vise, hvordan samtidighed i reproduktion på et niveau, fx på arbejdsmarkedet og i velfærdsstatens måde at operere på, og forandring på et andet niveau, fx kønsrelationer og familieliv, kan skabe en kløft mellem på den ene side kvinders forestillinger om ligestilling og valgmuligheder og på den anden side de uligheder og begrænsninger i valgfriheden, som sættes af de sociale systemers måde at operere på. Men netop den fortsatte ulighed mellem kønnene har skærpet kvinders bevidsthed herom, og det er denne mixture af gamle betingelser (roller og uligheder) og en ny bevidsthed herom, der bliver eller kan blive eksplosiv i forhold til kønsrelationerne.

Der kunne således tænkes at være en gevaldig kløft mellem, hvad nogle forventer sig af livet, og hvad livet faktisk bringer dem. Dette sammenstød mellem de forestillinger og forventninger, som diskursivt bringes os gennem skolen, skrevne som elektroniske medier etc., og de faktiske muligheder og betingelser der eksisterer, skaber selvsagt spændinger og rådvildhed. Hvorvidt sådanne spændinger og potentielle konflikter udløser forandringer – og på hvilke niveauer – afhænger af aktørkonstellationerne og af systemers robusthed i forhold til at modstå og/eller indoptage forandringer.

Forandringsperspektivet

Et centralt begreb i teorierne om forandring er 'individualisering'. Individualiseringsbegrebet er imidlertid ikke nyt, idet det blev anvendt af både Durkheim, Sim-

mel og Weber. De forstod imidlertid herved en transformationsproces, hvor gamle bindinger blev erstattet af nye begrænsninger.

Becks og Giddens' teorier om 'risikosamfundet' og om 'refleksiv modernisering' hører til blandt de aktuelt mest indflydelsesrige teorier om de forandringsprocesser, som samfundet har gennemgået med overgangen fra moderniteten til 'det andet moderne' eller senmoderniteten.

Giddens (1991) mener, at individualiseringen medfører, at den enkeltes livsforløb fastlægges gennem en række individuelle valg og gennem livsplanlægning. Livsplanlægningen sker gennem en proces, hvor det enkelte individ vælger identitet og livsstil, men også over livsforløbet kan justere og tune livsbiografien. Identitet og livsstil er således genstand for individuel refleksivitet og konstruktion og er ikke længere eksternt påstemplet individerne. Kravet om, at vi hele tiden skaffer viden, planlægger og træffer forskellige former for valg, for eksempel i forhold til familieforhold, karriere og forbrug, medfører imidlertid både større frihedsgrader for den enkelte, men indebærer også en fundamental usikkerhed og øgede risici for blandt andet at træffe de forkerte valg. Eller sagt på en anden måde: adgangsbilletten til forskellige former for deltagelse og kontrol over egne livsbetingelser er, at vi er i stand til at skabe vores egen livsbiografi. Muligheden for og tvangen til at være selvbiografiske skaber således både øget frihed og øgede risici og uligheder (Beck 1997a). Ressourcerne til at indsamle og sortere viden og håndtere de ofte komplekse planlægnings- og valgsituationer er ikke ens i alle sociale lag. Den senmoderne refleksive frisættelse er ikke udbredt på samme måde og i samme omfang i alle sociale lag, og dette skaber risici for nye sociale differentieringer mellem 'refleksive vindere' og 'refleksive tabere' (Lash 1994).

Det senmoderne samfund og især det postindustrielle arbejdsmarked skaber en selektion indenfor den traditionelle arbejderklasse mellem refleksive vindere og tabere. Den traditionelle klasse-mæssige arv produceres, men de klasseindivider, der ikke er socialiseret til senmodernitetens refleksivitet, afkobles fra vigtige samfundsmæssige institutioner og fordelingsystemer, ikke

mindst arbejdsmarkedet. Ændringerne på arbejdsmarkedet kræver komplekse kompetancer og genererer dermed nye former for selektion. Udviklingen påvirker således fordelingen af social ulighed på nye måder. En række af de ufaglærte jobs, der er i den postindustrielle servicesektor, adskiller sig fra ufaglærte industriarbejderjobs ved at kræve sociale og kommunikative færdigheder, der er oparbejdet hos individet gennem barndom og ungdom, og som ikke (på kort sigt) kan erhverves fx gennem diverse arbejdsmarkedsuddannelser. Forudsætningerne for og barriererne for at komme ind på arbejdsmarkedet er derfor blevet ændret og skærpet. Men disse mennesker har ikke selv skabt en situation, hvor arbejdsmarkedet har forandret sig så voldsomt på så relativt kort tid, at der ikke længere er brug for dem. Når samfundet ikke møder disse mennesker med mulighedsbetingelser, der åbner op for en korrespondance med deres erfaringsbaserede praktiske sans, risikerer de i høj grad at blive ekskluderet fra deltagelse i centrale områder af samfundslivet.

Beck taler om, at de vestlige samfund gennemgår 'en bølge af individuering'; dvs. en transformationsproces i løbet af hvilken, individer vil blive sat fri fra det industrielle samfunds sociale former: klasse-, familie- og kønsstatus (Beck 1997a). Der forekommer dog et paradoks, da uligheden har en vedvarende stabilitet samtidigt med, at uligheden har mistet sin aktualitet, idet der er sket en forandring af ulighedens sociale betydning. Becks diagnose er, at der samtidig med bevarelsen eller justeringen af ulighederne er sket 'en kollektiv forøgelse af indkomster, uddannelse, mobilitet, ret, videnskab og massekonsum', der bevirker, at de subkulturelle klasseidentiteter og -bindinger udtynnes eller opløses. Der opstår samtidig hermed 'en individualisering og differentiering i livsforhold og livsstile, som underminerer de sociale klassers hierarkiske model og sætter spørgsmålstejn ved dens gyldighed' (1997a: 124). Segregerede klasseverdener i og udenfor arbejdslivet erstattes af forskellige forbrugsmønstre, der har mistet deres klassekulturelle karakteristika.

Men er den høje arbejdsløshed og den 'nye fattigdom' ikke netop udtryk for classesamfundets fortsatte eksistens? Hertil

svarer Beck, at individualiseringstendensen ikke står i modsætning til nyfattigdommen, men snarere forklarer dens særlige karakteristika. Arbejdsløsheden er ikke og opleves ikke som en klassespecifik skæbne, og individualiseringen betyder, at den enkelte arbejdsløse selv må kæmpe med sine problemer: arbejdsløshed og fattigdom er en personlig, individuel skæbne. Lønarbejder-tilværelsens fortsatte indbyggede risici skaber således ikke længere fællesskaber og solidaritet. Permanente konfliktzoner relaterer sig i dag i stadig højere grad til forhold som fx race, etnicitet, køn og alder fremfor til klasser. Samme indfaldsvinkel finder vi hos fx Gundelach (1997), der argumenterer for, at klassesamfundet ikke længere eksisterer, fordi andre ulighedsskabende positioner end klasse er blevet vigtige, ikke mindst køn, uddannelse og etnicitet, og fordi der er sket en fragmentering af de sociale identiteter. Etnicitet fremstår derfor i dag, på samme måde som klasseforhold gjorde det i industrisamfundet, som den vigtigste katalysator for sammenbindingen mellem ulighed og identitet.

Netop på grund af de sociale og politiske rettigheder, som arbejderbevægelsens kamp har frembragt, løsrives menneskene fra de klassebestemte livsverdenssammenhænge. I stedet henvises de i stigende grad til sig selv med henblik på fremskaffelse ikke blot af livsfornødenheder og forbrugsgoder, men også med hensyn til at skabe deres egen identitet og biografi. Det er netop opfyldelsen af væsentlige dele af arbejderbevægelsens mål, der har ændret betingelserne for dens fortsatte succes som i hver fald 'arbejder'bevægelse.

Det nye referencepunkt bliver forbindelsen mellem den individuelle biografi og markedet. Uddannelsessystemet spiller her en afgørende rolle, idet det i uddannelsessystemet forventes, at man retfærdiggør og identificerer sig gennem personlig stillingtagen, selvfremsstilling og selvfremsførelse og ikke gennem henvisning til fx klasse, køn eller etnicitet. Processen fortsætter på arbejdsmarkedet, hvor den beskæftigelsesmæssige og geografiske mobilitet opløser lokalsamfundets netværk og bånd. Når konsumtionen samtidig er blevet demokratiseret, og når arbejdsrelationerne mere og me-

re beror på individuelle kontraktforhold, ændres identiteterne, så de ikke længere baseres på klassen, lokaliteten eller slægtskabsrelationerne, men på hvorledes man opfatter sig selv og dermed sin relation til omverdenen.

Paradokset er imidlertid, at de samme forhold, fx penge, love, uddannelse og mobilitet, som medfører individualisering, samtidig skaber standardisering, idet de 'frigjorte' individer på en og samme tid gøres afhængige af de samme institutioner og kontrolstrukturer og tvinges til at agere som selvstændige refleksive individer, der tilsyneladende træffer deres egne individuelle valg.

Forestillingerne om disintegrationen af klasserne og den tiltagende udflydenhed i de sociale relationer har udløst en voldsom interesse for spørgsmålet om identitet, hvor social fragmentering ofte forbindes med identitetsmæssig fragmentering. Som følge af denne type sociale forandringer antages individerne at miste deres fornemmelse af at høre til: i familien og sociale netværk, i 'arbejderkollektivet' og i lokalsamfundet. Identiteter produceres af en langt bredere vifte af identitetsskabende faktorer. Identiteter er altså blevet diffuse og fritflydende, idet vi nu kan vælge og vrage mellem forskellige tilhørsforhold og identiteter.

Som Laursen (1996) påpeger er det imidlertid i balancepunktet mellem de forandringer, som vi bliver konfronteret med, og de forandringer og valg som vi selv skaber og tager, at klassekarakteren ved biografi-projekterne træder tydeligst frem. Her synes der nemlig at være en markant forskel mellem middelklasseforestillinger om selvbiografisk 'gestaltning' og mere fatalistiske arbejderklasseholdninger til livsbiografien. Jeg mener derfor ikke, at det er urimeligt at hævde, at forestillinger om valgmuligheder er tæt forbundet med de faktiske muligheder, man har for at træffe valg, der gør en forskel. Forestillingen om, at fx midaldrende ufaglærte langtidsarbejdsløse mænd kan vælge eller via incitaments-strukturer, fx reducerede arbejdsløshedsdagpengesatser, kan tvinges ind i en helt ny og anderledes biografi, er malplaceret. Forandringsprocesser kan igangsættes, hvis der eksisterer eller etableres mulig-

hedsbetingelser og interaktioner, der korresponderer med individernes erfaringsbaserede praktiske sans. Herved kan individer med stærkt underprivilegerede positioner og dispositioner dreje i retning af en forandring, der kan bryde med deres stærkt underprivilegerede vilkår.

Klassernes død

I det følgende diskuterer jeg tre forskellige, men til dels sammenhængende fokuseringer på samfundsforandringer, som alle pointerer, at senmoderne differentierede samfund ikke længere kan anskues ud fra en klasseteoretisk betragtningsmåde. De tre tolkninger fremhæver alle, at classesamfundet tilhører fortiden: klasserne er døde.

Klassernes død I: Fra classesamfund til statuskonventionelle samfund

Hvor både Beck og Giddens synes noget tvetydige i deres analyser af, om og på hvilken måde socialt klassetilhørsforhold fortsat (i hvert fald indirekte) spiller en rolle for social mobilitet og identitet, så er Pakulski og Waters ganske entydige i deres diagnose af klassernes tilstand: de er afgået ved døden, og sociologien bør lade dem hvile i fred fremfor at skænde deres lig ved fortsat at trække dem op af graven for at bruge dem til at forklare uligheder, identiteter og sociale konflikter.

Pakulski og Waters (1996) definerer klassebegrebet i relation til en økonomisk-produktiv lokalisering baseret på ejendoms- og/eller markedsrelationer. Individerne er klassetilhørende på grund af deres position i det økonomiske produktive liv og ikke på grund af deres position og disposition som fx konsumenter eller som mand og kvinde. De angiver videre, at klasser ikke alene kan bestemmes som positioner eller strukturer eller statistiske kategorier i det økonomiske liv, men de må også kunne bestemmes som sociale klasser. Dvs. klassepositioner skal have relevans i forhold til sociale relationer, social distance, social interaktion og social organisering og handling. For at tale om et classesamfund fordres det altså, at de klassetilhørende identificerer sig med bestemte

klasser, der af hvert enkelt klasseindivid opfattes som værende klart adskilte og som havende hver sin distinkte livsmåde. Pakulski og Waters påstand er, at de mest avancerede samfund ikke længere er klassesamfund, fordi klasserne i ovennævnte betydning er forsvundet. Opløsningen af klasserne i postindustrielle og postmoderne samfund betyder imidlertid ikke, at der forekommer mindre social ulighed, eller at der ikke forekommer sociale opdelinger og konflikter, men disse baserer sig ikke længere på konfliktfyldte klasserelationer. Stratifikationssystemet i dag er et ikke-egalitært klasseløst system. Nutidens statuskonventionelle samfund, som dateres til perioden efter 1980, kan karakteriseres som et stratifikationssystem, der er opstået via den kulturelle sfære, og hvor de forskellige strata er funderet på forskellige livsstils- og/eller værdibaserede statuskonfigurationer/-konventioner.

I det statuskonventionelle samfund antager konsumtionen en afgørende rolle for identitetsdannelsen. Detraditionalisering indebærer, at nichemarkeder og modefænomener former de valg, som 'neo-stammen', 'den reflektive konsument' og 'statusfællesskaberne' foretager. Dette står i kontrast til de præferencer, som blev formet af tilhørsforhold til sted og tradition ('klasser'). Individuelle belønninger adskilles i stigende grad fra tilhørsforhold til statustraditioner og organisatoriske hierarkier. Det er rigtigt, at konsumtion spiller en central rolle i senmoderniteten, men det er problematisk at antage, at mennesker blot vælger deres identitet ud fra, hvad der udbydes af mulige identiteter på identitetsmarkedet. Herved fremstår det, som om identiteter er frakoblet og fritflydende i forhold til de institutionelle kontekster, som mennesker indgår i.

Hvad enten det nuværende samfund betegnes som det andet moderne, senmoderne, hypermoderne eller postmoderne er det et faktum, at det forbliver markedsøkonomisk og kapitalistisk i sin virkemåde, og måske er mange af de ændringer, som forandringsteoretikerne har påpeget, udtryk for at kapitalismens og markedsøkonomiens turbodynamik både rummer positive og ekstremt negative momenter og såvel vedblivende som forandrede træk. De negative

momenter i 'risikosamfundet' er produktionen af en lang række (nye) økologiske og sociale risici. Mens de økologiske risici ingen specifik adresse har, idet de økologiske katastrofer i princippet kan ramme alle⁷⁾, så er de sociale risici også i senmoderne samfund koncentreret på specifikke grupper og i en sådan grad, at sociale uligheder i form af fx levetid, indkomst og eksklusion fra arbejdsmarkedet i mange lande udviser en markant stigning efter i mange år at have været faldende. De medborgerskabsrettigheder, som blev opbygget i velfærdsstatens glansperiode efter anden verdenskrig og frem til 1970'erne, er i mange lande under pres og forandring. I dag kædes individuelle præstationer langt stærkere end tidligere sammen med de trækningsrettigheder, som man har til sociale ydelser og service. Medborgerskabet fungerer ikke længere som en integrationsmodel for arbejderklassen, men som en relation mellem individet/familien og staten og markedet. Også i denne forstand bliver individualiseringsprocesserne en realitet i og med, at de dominerende aktører og institutioner på så vel markedet som i staten er medproducenter af den individualisering, der sker af de økonomiske og sociale relationer.

Klassernes død II: Fra klassehierarkier til mobilitetshierarkier

Der er blevet fremsat en række teser om, at globaliseringen på forskellige måder underminerer den klassemæssige stratifikationsform.⁸⁾ Castells (1996) og Sennett (1998) hævder, at den globale konkurrence og reorganisering af produktionen medfører en stigende jobusikkerhed og segmentering af arbejdsstyrken på grund af fleksibiliseringen af arbejdsbetingelserne og dermed en individualisering. Dette splitter arbejdsstyrken og fjerner grundlaget for en fælles klasseidentitet. De politiske konsekvenser heraf er et fald i klassebaserede politiske mobiliseringer og handlinger. Globaliseringens kulturelle effekter er, at mange af fortidens identifikationsikoner som fx klasse forsvinder til fordel for enten 'modstandsidentiteter' baseret på kulturelt afgrænsede enklaver eller individualisering og selvorientering (Castells 1997).

Flere har peget på, at globalisering sætter spørgsmålet om den rumslige og tidslige mobilitet i centrum for forståelsen af den sociale stratifikation. Argumentet er, at globaliseringen medfører en afkobling mellem den fysiske lokalisering og de sociale positioner og identifikationsformer. Albrow (1996) argumenterer for, at den sociale stratifikation ikke længere kan betragtes ud fra et lokalt eller nationalt perspektiv, da stratifikationen primært er relateret til globale forhold omend med lokale udtryksformer. Vilkårene og mulighederne for at bevæge sig og kommunikere frit indenfor de sfærer, som individerne befinder sig i, er en central stratifikationsfaktor. At skabe og vedligeholde sociale relationer over tid og over lange afstande kræver specifikke former for ressourcer, herunder adgang til transport- og kommunikationsmidler, og fordelingen af sådanne ressourcer er derfor en vigtig stratifikationsfaktor. Den nuværende udlejring af sociale relationer i den lokale kontekst skaber en tidslig og rumslig social stratifikation. Denne type sociale stratifikation er ikke direkte medieret via klasseforhold, men gennem grupper der udviser forskelle i forhold til kontrol over tid og rum.

Bauman hævder ligeledes, at mobilitet er blevet den væsentligste, men samtidig den mest tilslørede stratifikationsfaktor. Med mulighederne for at flytte kapital, produktion og information hurtigt fra den ene ende af kloden til den anden frigøres magten og eliteerne fra tidligere tiders stedbundenhed. Den territoriale stedbundenhed er derimod karakteristisk for dem, der er genstand for magtudøvelsen, og som mærker effekterne af kapitalens mobilitet. De teknologiske forandringer, der har nedbrudt tids- og rumsbindingerne, har derfor ikke homogeniseret de menneskelige vilkår, men har snarere polariseret dem (Bauman 1998). Det nuværende samfund er ikke et klassesamfund, men et konsumentssamfund. Mobiliteten er den nye stratifikationsform, der deler befolkningen efter deres kapacitet til at være mobile og til selv at kunne bestemme over denne mobilitet. Touristerne, som Bauman kalder dem, er de øverste i mobilitetshierarkiet, og det er dem, der er globalt mobile, fordi de har ad-

gang til transport- og informationsteknologi. De nederste i hierarkiet er dem, der ikke bestemmer over deres mobilitetsmuligheder, men som enten fikses territorielt (fx i storbyghettoen), eller som tvinges til mobilitet; fx flygtninge, fremmedarbejdere og hjemløse, som Bauman betegner som vagabonder. Da verden ifølge Bauman i stigende grad indrettes på turisternes vilkår, udsættes vagabonderne for rumslige begrænsninger og forskellige disciplinære regimer, fx immigranterkontrol, bosættelseslove, 'nultolerance'-politikker og en stigende anvendelse af fængselsanbringelser.

Mobilitetsuligheder er centrale i nutidige samfund, men de er dog snarere indlejret i og en del af andre ulighedsskabende mekanismer og processer. Dette gælder uanset, om disse mobilitetshierarkier er en effekt af globaliseringen eller ej.

Klassernes død III: Fra klasser og ulighed til inklusion og eksklusion

Begrebet social eksklusion har vundet stor udbredelse i samfundsvidenskaben.⁹⁾

Distinktionen mellem inklusion og eksklusion har i vid udstrækning overtaget tidligere tiders fokusering på klasser, ulighed og fattigdom (Levitas 1998).¹⁰⁾

Med en opdeling af befolkningen i en majoritet af inkluderede og en minoritet af ekskluderede fjernes opmærksomheden imidlertid fra de uligheder og differencer, der eksisterer blandt de inkluderede.¹¹⁾ Samfundets primærdifferentiering tænkes derfor ikke længere i form af hierarkiske relationer, men (udelukkende) i relation til forskelle mellem inkluderede og ekskluderede. Samtidigt sker der med betragtningsmåden inkluderede og ekskluderede en ændring i forklaringen på differencer og uligheder. Forskelle og uligheder tillægges ikke klasserelationer og -differencer, men søges nu i karakteristika ved individerne. De ekskluderede antages derfor at være karakteriseret ved personlige egenskaber, som gør, at netop de ekskluderes. Når fx begrebet "den sociale arv" igen i dag er blevet så populært, er en væsentlig årsag hertil, at der optræder en udbredt rådvildhed og til dels følelse af magtesløshed i bl.a. det socialpolitiske system. Denne rådvildhed og magtes-

løshed må antages at bunde i, at det tilsyneladende for mange – ikke mindst for politikere, offentlige embedsmænd og velfærdsstatens øvrige professionelle operatører – forekommer uforståeligt, at en stor gruppe af individer i bl.a. det danske samfund fortsat befinder sig i en situation som socialt marginaliserede eller udstødte efter en længere periode i 1990'erne med højkonjunktur og stigende beskæftigelse. Når det danske samfund i princippet har afskaffet materiel knaphed, når uddannelsessystemet og arbejdsmarkedet tilsyneladende er åbent for alle, så forekommer det for mange indlysende, at årsagerne til disse individers og familiers vilkår ikke primært er forårsaget af diskriminerende barrierer i samfundslivet, men må skyldes individuelle karakterbrister (Larsen 1999). Derfor forekommer der en mere og mere udbredt opfattelse af, at bl.a. arbejdsløshed, marginalisering, fattigdom, sundhed/sygdom ikke længere er noget, som 'arbejderklassen' er særligt eksponeret for¹²⁾, men noget det enkelte individ udsættes for som følge af dets (selvvalgte) livsførelse, og eksklusion er med andre ord udtryk for individuelt mismanagement og fiasko.¹³⁾

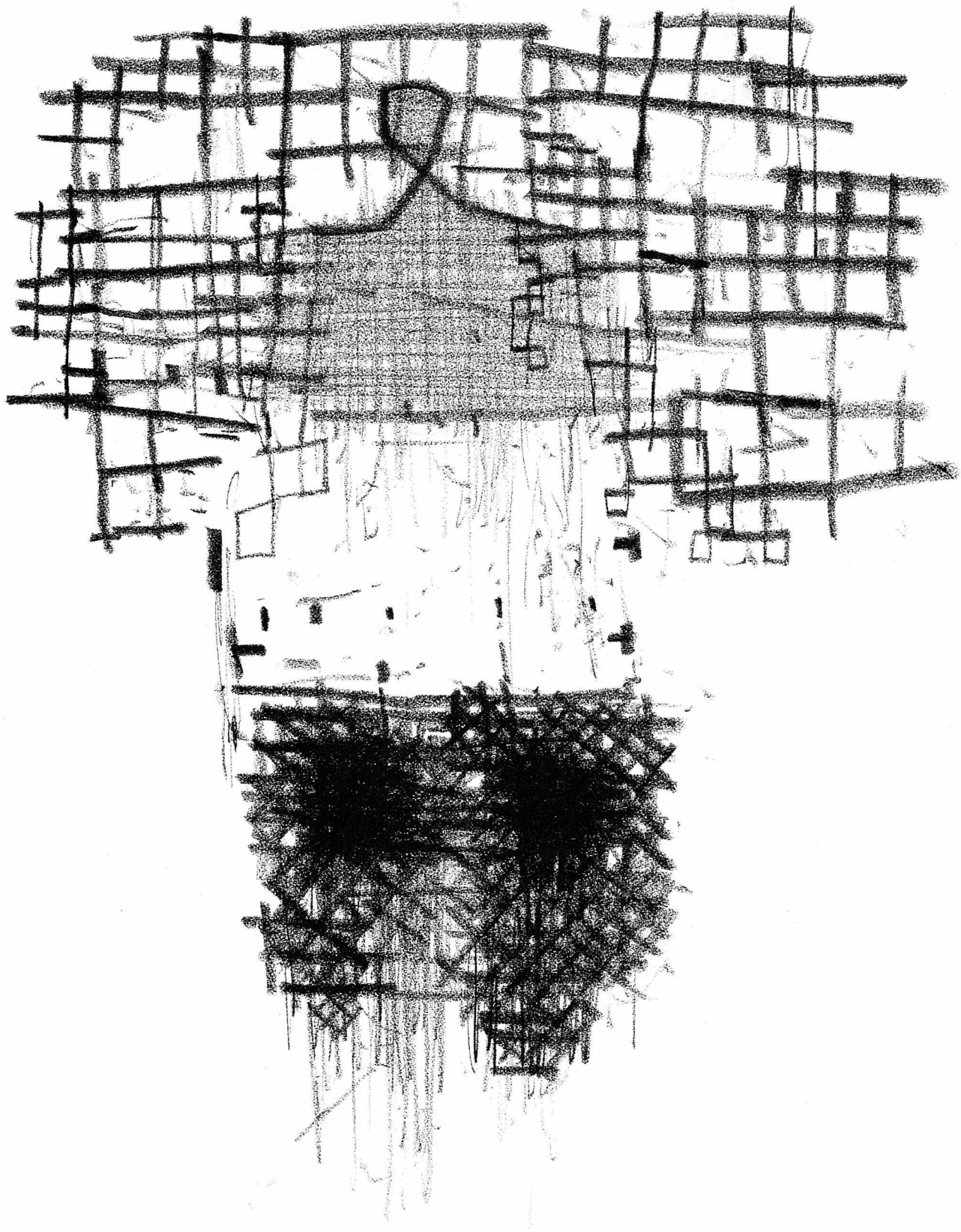
Selvom jeg afviser, at differentieringer og uligheder udelukkende kan anskues ud fra inklusions- og eksklusionssynsvinklen, er jeg alligevel overbevist om, at inklusions- og eksklusionsoptikken er væsentlig for at forstå de ændringer, der er sket i differentieringsformerne og heraf følgende ændringer i identiteter og handlingsorienteringer. Den aktuelle inklusions- og eksklusionsoptik fokuserer enten på muligheden for at integrere de ekskluderede eller på vigtigheden af at ændre de ekskluderedes adfærdsmønstre. I stedet for sådanne betragtningsmåder er det for det første påkrævet at klargøre, hvilke forhold som betinger inklusion og eksklusion. For det andet må det fastholdes, at der er flere måder at være inkluderet og ekskluderet på, og at disse måder er betinget af og sammenhængende med en forskellig grad af ressourcebesiddelse og placering i det sociale hierarki. Den aktuelle stratifikationsorden kan ikke alene betragtes ud fra og forklares med henvisning til horisontale stratifikationsformer, fx hvorvidt personer er inkluderet i eller eks-

kluderet fra arbejdsmarkedet, men må fortsat også betragtes ud fra og forklares med henvisning til vertikale stratifikationsformer, som er betinget af ulige adgang til og rådighed over økonomisk, kulturel, social og symbolsk kapital. Eksklusions- og inklusionsdiskursen kan derfor sløre det faktum, at de positioner og dispositioner, som personer indtager og besidder, ofte er fundamentalt ulige – også i inklusionsfeltet. Differentiering, og hermed spørgsmålet om inklusion og eksklusion, må relateres både til funktionelle, hierarkiske og segmentære relationer. Inklusion betyder ikke, at personer i inklusionsfeltet (arbejdsmarkedet, familien, retssystemet etc.) er lige stillet, idet der er flere og forskellige (ulige) måder at være inkluderet og ekskluderet på, og disse måder knytter i varierende grader, alt afhængig af inklusionsfeltets beskaffenhed, an til såvel funktionelle, hierarkiske som segmentære differentieringer.

Uddannelse og social mobilitet

Arnoldi (1998) har peget på, at Luhmanns teori om sociale systemer har et forklaringsproblem i forhold til spørgsmålet om social mobilitet. Påstanden hos Luhmann er, at der med uddifferentieringen af funktionssystemerne sker en frisættelse af den sociale mobilitet. Mobilitets- henholdsvis udelukkelsesmekanismer går ikke på tværs af de sociale systemer, idet hvert socialt system anvender sine egne specifikke selektionskriterier. Derfor betinger menneskers position indenfor et system ikke dets position indenfor et andet system. Ifølge Luhmann burde uddifferentieringen af uddannelsessystemet derfor betyde, at den familiemæssige og sociale baggrund ikke længere fungerer som selektionsmekanisme til uddannelse og karriere. Inklusion og eksklusion burde foregå på baggrund af uddannelsessystemets interne vilkår og kommunikation. Når det imidlertid kan konstateres, at den sociale mobilitets muligheder og begrænsninger fortsat er relateret til social baggrund, skyldes dette ifølge Luhmann, at uddannelsessystemet endnu ikke har kunnet selvstændiggøre sig som selvreferentielt

socialt system (Luhmann 1987). Der er altså koder fra andre sociale systemer, som virker forstyrrende ind på uddannelsessystemets funktionsvilkår.

Social baggrund spiller således fortsat en rolle i uddannelsessystemet¹⁴), men ved en fortsat uddifferentiering vil der blive lagt mere og mere vægt på de individuelle biografiers karriere. Selvom uddannelsessystemets fortsatte uddifferentiering skulle medføre større autonomi i forhold til andre sociale systemer, er det imidlertid stadig tvivlsomt, om inklusion og eksklusion til karriere via uddannelsessystemet kan frikobles fra social baggrund. Uddifferentieringen af uddannelsessystemet har også en anden side, som relaterer sig til andre typer af inklusions- og eksklusionsmekanismer. Opdelingen mellem fx betalingsskoler og offentligt finansierede skoler eller mellem skoler i ressourcestærke og ressource svage byområder betyder, at andre koder (fx penge) end uddannelsessystemets interne kode ikke har en faldende, men en stigende betydning for inklusion og eksklusion til karriere. Hermed er der ikke sagt, at man kan købe sig til høje karakterer og karriereregivende eksamensbeviser, men adgangen til og betingelserne for at tilegne sig den viden, der fører til 'gode' uddannelser, er stærkt sammenhængende med kvaliteten af skolesystemet: dvs. gode lærerressourcer, gode faciliteter etc. Denne kvalitet kan købes for penge, og det er i udpræget grad det, der sker i fx USA.

Uddifferentieringen af systemerne og specialiseringen af kommunikationen betyder, at systemerne er relativt autonome med hensyn til deres egne koder, men den åbning, der herved sker i adgangen til systemerne, modsvares ikke af de enkelte individers adgang til systemerne, idet disse varierer bl.a. i forhold til deres reflektive og kommunikative kapitalbesiddelse. Nye komplekse og fleksible arbejdsmarkedsstrukturer fordrer komplekse og fleksible pragmatiske kompetancer og fører dermed til nye former for social selektion, der påvirker ulighedsfordelingen. Man kan på den ene side hævde, at roller og funktioner er blevet mere komplekse, og at adfærdsforventningerne er blevet skærpede, og på den anden side hævde at disse kompetancer er

baserede på habitusdispositioner, hvilket viser sig ved en reproduktion af de relative forskelle mellem sociale grupper. For dem, der helt udelukkes fra at få opgraderet deres kompleksitets- og refleksivitetsevner, opstår der voldsomme mobilitetsbarrierer, hvilket faktisk kan øge den relative afstand mellem de nederste sociale lag. På denne måde kan der anlægges både et horisontalt og vertikalt perspektiv på senmoderne inklusions- og eksklusionsprocesser.

Bourdieu synes på dette punkt at have en mere overbevisende forståelse af, hvordan det sociale spil udarter sig, når det drejer sig om mennesker. Hvorvidt individualiseringen udtrykker noget positivt eller negativt for det enkelte individ vil i høj grad afhænge af, hvor individet befinder sig på akse i inklusion-marginalisering-eksklusion.

Selvom den funktionelle uddifferentiering er et dominerende træk ved senmoderniteten, betyder dette ikke, at segmentære og hierarkiske differentieringer er perifere eller endog aftagende. Man kan måske hævde, at alle tre differentieringsformer fungerer samtidigt i relation til bestemte grupper og dermed forstærkes den sociale eksklusion af disse grupper.

Alment påpeger Bourdieu i sin analyse af mobiliteten, at denne ikke har forandret sig fra det industrielle til det postindustrielle samfund. Der er således tale om en reproduktion af klasserelationerne, idet den relative afstand mellem klasserne stort set forbliver uforandret. Dette er helt i overensstemmelse med det billede, som fx Marshall (1997), Goldthorpe (1996) og Erikson og Goldthorpe (1992) tegner i deres komparative mobilitetsundersøgelser i en række vestlige lande. Imidlertid er det i relation til inklusions- og eksklusionsproblematikken af væsentlig betydning, om der sker en absolut mobilitet. Generelt er der sket et uddannelsesløft i samfundet, og de fleste børn har da også en anden og ofte højere uddannelse end deres forældre. Og den absolutte mobilitet er stadig voksende for store grupper i samfundet. Den mest afgørende forandring i mobiliteten i bl.a. Danmark er imidlertid foregået i forhold til kvinders position i uddannelsessystemet og på arbejdsmarkedet, men også kvinders sociale baggrund har

været afgørende for typen af uddannelse og den position, som de fik på arbejdsmarkedet (Hansen 1995). Sammenhængende med kvinders stigende andel af uddannelseskapitalen er der sket en forandring i pardannelsesmobiliteten. Nu er det muligt for mænd og kvinder at matche sig lige med hensyn til uddannelseskapital. Pardannelse og giftemål sker da også i stigende grad i overensstemmelse hermed. Den mobilitet, der via ægteskab og pardannelse tidligere var en mulighed for kvinder, der kom fra arbejderhjem, er nu betydeligt indskrænket (Andersen og Larsen 1999).

Den absolutte mobilitet må antages at have en betydelig effekt i relation til de marginaliseringsprocesser, som foregår i de nederste sociale klasser. I den forstand er det ikke ligegyldigt, om man er inde eller ude af arbejdsmarkedet, inde eller ude af familien og sociale netværk etc. Relationerne og distinktionerne mellem inkluderede og ekskluderede vil givet i sig selv over tid bidrage til interne opdelinger i de nederste sociale lag. Alene det forhold, at store dele af den traditionelle arbejderklasse ikke længere er henvist til at praktisere 'nødvendighedens smag', men er kommet i en position hvor der er muligheder for at afvige fra 'nødvendighedens smag' eller helt kaste den af sig over tid, må medføre en ændring i selvopfattelsen og i identiteten. Over tid vil det eksklusionsfænomen, der er blevet betegnet som 'underklassen', kunne udvikle sig til en distinkt social 'papirklasse' i Bourdieus forstand, hvis dens mobilitetsmuligheder fastlåses. På det diskursive og konstruerende symbolske og politiske niveau har kampen for at skabe distinktionen mellem underklassen og resten af samfundet længe været igang og haft omfattende sociale konsekvenser for de sociale grupper, der antages at udgøre underklassen. På mange områder har de øvrige 'klasser' og de velfærdsstatslige institutioner positioneret sig og trukket distinktioner i forhold til underklassen og dermed stigmatiseret underklassen med betydelige negative konsekvenser for dens besiddelse af økonomisk, kulturel, social og symbolsk kapital.¹⁵⁾

Bourdieu lægger vægt på, at klassekonflikten i de postindustrielle samfund i stigende grad drejer sig om investeringer i de

distinktioner, som etableres via kulturel og symbolsk kapital. Investeringer i børns uddannelse er en måde at øge deres markedsværdi på, men Bourdieu påpeger endvidere, at sociale klasser tenderer til at investere i symbolske distinktioner, der får dem til at fremstå som statusgrupper.

Bourdieu hævder videre, at den individuelle konkurrence er den fremtrædende form for konflikt i moderne stratificerede samfund. Klassekampen tenderer til at følge logikken i arbejdsmarkedskonkurrencen snarere end den kollektive mobilisering. Klassekampen er en integrativ kamp og en reproduktionskamp (1984). Men netop det forhold, at også arbejderklassebørn på trods af ringere kapitalbesiddelse har betydelige muligheder for mobilitet, må nødvendigvis medføre, at der i og med den enkeltes oplevelse af muligheder for forandring og mobilitet samtidigt åbnes op for andre tolkninger af ens tilhørsforhold, og dette har i særlig grad gjort sig gældende for kvinders vedkommende gennem de sidste 20-30 år. Identitet og handling er ikke knyttet til nogle abstrakte klassekategorier og klasse-relationer (hvor der nok kan være tale om en relativ stabilitet), men til enkeltindividerne. Hvis mobiliteten i samfundet i absolutte størrelser er omfattende, indebærer dette, at der ikke på samme måde som i den tidlige kapitalisme forekommer en generationsvis bundethed i forhold til uddannelse, beskæftigelse, indkomst, bosted etc. Dette må nødvendigvis indebære forandringer i enkeltindividernes opfattelse af 'virkeligheden', således at denne ikke reproduceres fra den ene generation til den næste. Dette indebærer ikke, at den relative afstand mellem klasserne nødvendigvis bliver mindre – og slet ikke at denne afstand forsvinder sådan som det postuleres i nogle postmodernistiske og neo-funktionalistiske teorier. Den stigende betydning af uddannelse i forhold til beskæftigelse og status er i disse teorier blevet udlagt, som om samfundet bevæger sig mod meritokratiske tilstande med stigende lighed i muligheder for at opnå individuel succes.

Når det forholder sig sådan, at middelklassen og eliterne har bedre forudsætninger og mere effektive metoder til at sikre deres børn uddannelse, betyder det, at klas-

seforskelle (distinktioner) ikke har en aftagende, men måske ligefrem en tiltagende betydning for livschancerne – og dette ikke på trods af, men måske netop på grund af systemernes/felternes uddifferentiering

Klasser, konflikter og konsensus

I dette afsluttende afsnit vil jeg helt overordnet tematisere, hvorledes jeg anskuer reproduktions- og forandringsproblematikken i relation til nogle af de vigtigste konflikt- og konsensusakser i dette århundrede. Det centrale er en påpegning af, at ingen med sikkerhed kan afgøre, om og hvornår bestemte differentieringsformer antager eller opkastes til at udgøre væsentlige akser for konflikter. Det følgende skal derfor ikke opfattes som et forsøg på historisk skrivning, idet det alene udgør et forsøg på at anskueliggøre, hvorledes både segmentære, hierarkiske og funktionelle differentieringsformer igennem dette århundrede har været og fortsat er genstand for henholdsvis konfliktfyldte og konsensusprægede sociale relationer.

Siden Durkheim har integration og harmoni været en af de vigtigste normative ledetråde for sociologisk analyse, og med realiseringen af det sociale medborgerskab og velfærdsstaten (inklusionen af især den mandlige del af arbejderklassen på både det civile, politiske og sociale felt) blev der lagt op til at betragte antagonistiske konflikter mellem de kollektive aktører som noget, der både kan og bør undgås. I historisk perspektiv er konflikt og kriser hovedsageligt blevet anskuet som destruktive kræfter, hvorfor konsensus og integration fremstår som samfundsmæssige ønskelige målsætninger (jævnfør fx Parsons 1937 og 1951). Generelt anses konflikter for farlige, nedbrydende og potentielt destruktive for den sociale orden, hvorfor konflikter skal forsøges inddæmmede og løst. Marxismen fremstod historisk både videnskabeligt og politisk som fortalende for konflikters nødvendighed i forhold til at modarbejde og afskaffe det kapitalistiske samfunds udbyttnings- og undertrykkelsesmekanismer. Konflikter behøver imidlertid ikke at være samfundsom-

væltende for at kunne påvirke den sociale ordens udvikling, da konflikter kan producere sociale bånd, der sammenbinder moderne demokratiske samfund og udstyrer dem med den styrke og sammenhængskraft, som de behøver for en fortsat demokratisk udvikling. Gauchet (1980) har argumenteret for, at konflikter er eminente og effektive producenter af integration og sammenhængskraft under demokratiske vilkår. Dette forekommer umiddelbart paradoksalt, og Gauchet kalder det da også 'det demokratiske mirakel'. Dette mirakel fremkommer ved, at individer og grupper, der gennemgår de følelser og prøvelser, som konflikter indebærer, af denne årsag kan ende (men som historien har vist bestemt langt fra altid ender) op med at tilstræbe en sammenhængende demokratisk orden. Konflikter bliver på denne måde grundlæggende byggestenen i demokratiske ordner.

Stratifikationsformer og konflikt- og konsensusakser i det 20. århundrede

Sociale konflikter har altid udspillet sig både vertikalt og horisontalt. Som samfundsforandrende kraft har de konflikter, som på et givent tidspunkt fremstår og udspiller sig som antagonistiske, været afgørende for samfundsudviklingen.

Klassekonflikter var frem til 2. Verdenskrig dominerende i de rige vestlige industrialiserede lande. Efter 2. Verdenskrig blev klasserelationerne og -konflikterne genstand for omfattende regulering og kun periodisk genstand for mere omfattende konflikter, mens især køns-, seksualitets- og generationskonflikter og senere også miljøkonflikter fremstod som nye væsentlige konfliktpotentialer fra 1960'erne og frem. I 1990'erne har især etniske konflikter været fremtrædende. Der er dog efter min opfattelse ingen logisk historisk kronologi i konflikt- og harmoniakters udvikling under kapitalismen, idet det ikke på forhånd kan afklares hvilken konflikttype, der på et givent tidspunkt vil fremstå som dominerende. Der er heller ikke nødvendigvis en kausal sammenhæng mellem diverse strukturerede uligheders omfang og dybde og så den type konflikt, der på et givent tidspunkt vil være dominerende. Det grundlæggende

spørgsmål er: ud fra hvilke selektionskriterier vil bestemte former for differencer enten usynliggøres, stigmatiseres, undertrykkes og forbydes eller udvikle sig til og fremstå både diskursivt og handlingsmæssigt som åbenlyse antagonistiske relationsforhold?

Kapitalismen vil i sin virkemåde altid indebære klassesdelinger (social klasse, køn, etnicitet, alder, seksualitet etc.), men hvordan disse udformer sig og fungerer som genstand for identifikationsskabelse og konfliktskabende handlingsmønstre er ikke givet på forhånd. Hovedparten af de daglige konflikter i markedssamfundene har i dette århundrede handlet om fordeling af det sociale produkt mellem samfundsgrupperne. Konflikter over temaet 'mere eller mindre' er karakteriseret ved forhandlingsøkonomi i de tilfælde, hvor lønarbejderne har været i stand til at organisere sig fagligt og politisk stærkt, således at kapitalen og staten ikke uden videre har kunnet diktere betingelserne for lønarbejder-kapital kontrakten. Aftaler, der indgås, er ikke stabile, men er genstand for tilbagevendende forhandling. Samfund, der over en lang periode praktiserer og opsamler erfaringer med denne type konflikter og konfliktløsninger, kan i nogle tilfælde og i nogle historiske perioder ende med at opnå positive erfaringer hermed og bygge dem ind som en vigtig del af samfundets fundament (Hirschman 1994). 'Den danske model' har været et eksempel herpå.

I løbet af dette århundrede og især efter 2. Verdenskrig forandrede fordelingskonflikten sig i de vestlige rige industrialiserede lande overordnet fra at være en kamp mellem produktions- og fordelingsmåder, kapitalisme eller socialisme, til primært at handle om reformering af kapitalismen. De socialdemokratiske partier og fagbevægelser dominerede arbejderbevægelserne i det meste af Vesteuropa. Socialismen stod stadig på partiprogrammerne, men især hvor socialdemokratierne var regeringsbærende eller deltog i regeringer, handlede det i praksis om at reformere kapitalismen ved at opbygge velfærdsstater, der kunne sikre borgerne en række sociale medborgerskabsrettigheder. Hirschman (1994) påpeger, at de socialistiske landes succes i forhold til at

undertrykke åbne sociale konflikter førte til disse samfunds tilbagegang og tab af evne til dynamisk udvikling, mens konflikter og krisetendenser i de kapitalistiske lande ikke førte til kapitalismens undergang, men snarere blev dennes redning.

Kapitalismens betingelser for udfoldelse ændrer sig betydeligt efter 1989, hvor de eksisterende alternativer til denne produktionsmåde bryder sammen. Kapitalismen som produktionsmåde skal ikke længere legitimeres. Fukuyama (1989) fremsatte derfor tesen om 'The End of History', hvormed han henviste til, at historiens fremdrift var betinget af konflikter mellem konkurrerende visioner for civilisationen og den sociale orden. Da kommunismen ikke længere fremstod som et reelt konkurrerende alternativ til kapitalismen, var historien derfor afsluttet. Dette betyder imidlertid ikke, at uligheds- og undertrykkelsesformerne under kapitalismen forsvinder, men konflikt- og harmoniproblematikken antager andre former, idet selve kapitalismen fremstår som en naturgiven samfundsmodel og fungerer som sådan som 'symbolsk vold'. 'Klassekamp' i dagens rige vestlige lande vedrører betingelserne og mulighederne for inklusion i samfundets sociale systemer og felter. Denne kamp om inklusion og betingelserne herfor er i stigende grad blevet individualiseret, og i de fleste lande har dereguleringen af markederne skabt store uligheder mellem de individer, der besidder de ressourcer, som de sociale systemer efterspørger, og individer der vurderes ikke at have sådanne ressourcer. Netop uddifferentieringen af felterne/systemerne og menneskers varierende behov og muligheder for inklusion differentierer kampens terrain.

Opdelinger og konflikter, der ikke er baseret på klasseforhold, har altid været tilstede, selvom de i perioder er blevet overskygget af klassekonflikter. De nye sociale opdelinger, der forekommer i senmoderne samfund, kan imidlertid vise sig at være mere konfliktskabende og destabiliserende for samfundsordenen end tidligere tiders 'rene' klassekonflikter. Hvor der findes en ophobning og potensering af forskellige former for eksklusion, og hvor dette fx forekommer i et geografisk distinkt område som i 'ghettoen', har vi at gøre med en kom-

pleks mixture af bl.a. klasse- og etnicitetsuligheder (Andersen og Larsen 1998), som samtidig genererer nogle specifikke familie- og kønsrelationer og livsformer. I USA sker der fx en stigende segregering af befolkningsgrupperne baseret på en fysisk udelukkelse af 'underklassen' fra middelklassens og de riges fællesskaber og forsøg på at indelukke 'underklassen' i dennes ghettoer og i fængslerne. De to mest ekspanderende boligformer i USA er begge 'gated communities': i de rigere kvarterer holdes 'underklassen' ude ved hjælp af indhegninger og vagter, og i fængslerne holdes en stor del af især den sorte 'underklasse' indelukket (Blakely og Snyder 1997; Bauman 1998; Christie 1996).

For så vidt de nye iagttagelser og opfattelser i sociologisk teori af differentierings- og integrationsformerne i senmoderniteten i rimelig grad afspejler realiteterne – og altså ikke kun er videnskabsinterne diskursive konstruktioner – må det antages, at sådanne nye brudflader i uligheds- og differentieringsstruktureringen uundgåeligt må medføre ændringer i både de individuelle og kollektive aktørers anskuelse af det sociale og dermed i deres identitets- og handlingsmønstre. Der er ikke tvivl om, at individualiseringen har betydet, at det i dag er mindre sandsynligt end tidligere, at et politisk parti og/eller en faglig bevægelse kan repræsentere og udtrykke rene og ensartede klasseinteresser, da det enkelte 'klasseindivid' i dag har en pluralitet af (ofte modstridende) interesser, som ikke kan bringes på én fælles og samlet formel.¹⁶⁾ Det traditionelle arnested for udvikling af faglig og politisk identitet og organisering, arbejdspladsen, har ændret sig betydeligt ligesom livet udenfor arbejdspladsen har gjort det. I det hele taget har det fænomen eller den sociale konstruktion, som igennem ca. 300 år er blevet betegnet som 'arbejderklassen', igennem historien ændret sig betydeligt, hvad angår omfang, sammensætning, livsstil, identitet og politisk organisering og handling. Konsekvensen af den aktuelt stigende fleksibilisering, fragmentering og opdelingen mellem inkluderede og ekskluderede på arbejdsmarkedet har skabt vanskeligere betingelser for både identifikation af fællesinteresser og for organiseringen af sådanne

(mulige) fællesinteresser. Fællesskabet og fællesinteresserne udtynnes endvidere af, at det enkelte individ i dag opmuntres eller tvinges til at skabe sin egen karriereportefølje for at fremme sine beskæftigelsesmuligheder. Den refleksive biografiske konstruktion af selvet bliver på denne måde indlejret i organiseringen og håndteringen af arbejdskraften. Usikkerhed og risici i relation til beskæftigelse, karriere etc. må derfor i stigende grad håndteres af den enkelte gennem egen projektstyring. Eller for de ekskluderede i velfærdsstater som den danske gennem socialpolitisk livskontrol og udarbejdelse af 'handlingsplaner' med henblik på at blive genindsat i samfundet; dvs. blive 'integreret'.

Individualiseringen, som især slører traditionelle klasseforskelle, betyder, at andre typer af konflikter (primært såkaldte værdi- eller kulturkonflikter) derfor i dag i sociologien og i den samfundspolitiske diskurs og praksis fremstår som mere synlige og artikulerede end de klassebaserede fordelingskonflikter. Man kan da også, som fx Hirschman (1994) gør det, hævde, at fordelingskonflikterne på mange måder er lettere at forlige end konflikter, der vedrører værdi- og kulturspørgsmål. Konflikter relateret til fx køns-, seksualitets-, alders-/generations-, etnicitets- og religionsdistinktioner handler ikke alene om mere lighed, men i særdeleshed også om retten til forskellighed. Konflikter, der ikke primært vedrører fordelingsspørgsmål, tenderer til at være sværere at forlige. Imidlertid handler 'klasseproblematikker' ikke kun, som Bourdieu viser, om fordelingsspørgsmål, men om relationelle forhold og distinktioner; altså netop om værdi- og kulturspørgsmål. De økonomiske, kulturelle, sociale og symbolske dimensioner af det sociale spil kan således ikke i praksis adskilles fra hinanden.

Ved begyndelsen af dette nye århundrede fremstår etniske konflikter som en afgørende og i mange sammenhænge destruktiv kraft i det globale konfliktmønster.¹⁷⁾ Men det vil efter min opfattelse være fejlagtigt at undervurdere det iboende konfliktpotentiale, som de stigende materielle uligheder medfører både internt i de rige vestlige lande og mellem regioner og verdensdele. Spørgsmålet er imidlertid om disse ulighe-

der vil blive tilskrevet traditionelle klasseforhold og storkapitalens internationale herredømme, eller om de snarere vil blive tilskrevet lokaliteten, etniciteten, kønnet eller som værende uundgåelige bivirkninger af den måde, som socialt uddifferentierede systemer opererer på. Det er lige præcis her 'klasse- og klassifikationskampen' kommer til at stå: dvs. kampen om definitionerne og konstruktionerne, om identiteterne og fællesskabsfølelserne, om organiserings- og handlingskapaciteterne. Luhmann (1995) har bemærket, at inklusionens blinde plet er eksklusionen, og de ekskluderede tenderer til helt at holdes irrelevante for kommunikationen, og de ignoreres og glemmes. Udstødte, undertrykte og ressourcetsvage grupper er imidlertid ikke uden potentiale til organisering og handling. Dette viser fx de fattige brasilianske landarbejdere, der har rejst deres røst i fællesskab i verdens største 'sociale bevægelse', som magthaverne ikke længere udelukkende kan ignorere og glemme eller håndtere ved hjælp af vold og mord.

Da konflikter efter min opfattelse må anses som uundgåelige, bliver et centralt spørgsmål derfor hvilke typer af konflikter, der er henholdsvis socialt produktive eller destruktive: hvornår skaber konflikt og krise faktisk udvikling og fremskridt, og hvornår skaber det destruktive tilstande? Skaber konflikt 'social kapital', som er nødvendig for at holde samfundet sammen (Putnam 1993), eller fungerer konflikt også som et opløsningsmiddel, der nedbryder sociale bånd? I sidste instans bliver spørgsmålet om, hvad der er produktivt og destruktivt imidlertid defineret af de sejrende aktører og institutioner.¹⁸⁾

Det er blevet fremført, at det netop er den type af konflikter, der som dynamit sprænger sociale bånd fra hinanden, der historisk har skabt de store fremskridt i civilisationen; en nærmest Nietzcheskiansk antagelse om at det, der ikke ødelægger mig, vil gøre mig stærkere. Dette århundrede har imidlertid vist, at der ikke er nogen lykkelig eller mirakuløs sammenhæng mellem de farer, som konflikter skaber, og chancerne for at løse dem. Dette betyder, at det er uundgåeligt, at der må ratificeres aftaler om og institutioner til at overvåge og

evaluere de farer, som konflikter kan afstedkomme. Man kan så enten hælde til Luhmanns mere pessimistiske vurdering eller Giddens og Becks mere optimistiske tiltro til mulighederne for at realisere sådanne projekter. Videnskaben vil i denne sammenhæng være medproducent af metoder til at overvåge og evaluere farer og medproducent af tiltag, der kan fungere som risicibegrænsende. Dette indebærer naturligvis også muligheden for, at videnskaben både kan bidrage til risicibegrænsende modeller af enten undertrykkende eller frigørende karakter.¹⁹⁾

Betragtes det 20. århundrede i bakspejlet kan det forekomme paradoksalt, at netop fordelingskampen mellem lønarbejde og kapital, som i princippet måske er nemmere at løse end værdi- og kulturkonflikter, har fremstået som den dominerende, mest vedvarende og sværeste at forlige i Vesten. Verdenskrigene, og andre krige i dette århundrede, har dog vist, at de magt- og konfliktrelationer, der ligger bag krigen, langt fra har kunnet henføres til klasserelationer²⁰⁾, men erfaringer med konfliktløsninger i relation til netop fordelingsproblematikken kan måske konstruktivt anvendes i forhold til nye konflikttyper (Hirschmann 1994). Beck (1997b) argumenterer overordnet for, at demokratiet må vise sin styrke ved, at risikofyldte projekter – økologiske, økonomiske osv. – ikke igangsættes uden en forudgående bred og dybtgående demokratisk debat. Jeg medgiver i denne sammenhæng Levinas (1996) og Bauman (1993), at der i individualiseringens tidsalder er behov for en etik, der ansvarliggør det enkelte individ, selvom en sådan 'postmoderne' etik ikke kan erstatte eller fritage kollektive aktørers og institutioners ansvar for etisk refleksion og praksis.

Det er et gennemgående træk i de diskuteret differentieringsteorier, at der peges på en stigende grad af individualisering i det senmoderne samfund. Dette gælder uanset, om man som Bourdieu fortsat tænker i klasserelationer, eller om man som fx Beck og Luhmann mener, at individualiseringen medfører klassernes uddøen. Teorierne om 'klassernes død', som er behandlet i denne artikel, afspejler diskursivt forestillinger om, at differentierings-, stratifikati-

ons- og identitetsformer og konflikttyper har ændret sig radikalt i senmoderniteten. Der er ingen tvivl om, at 'nye' konflikttyper får større rum til at udfolde sig i og med, at klassetemaet er blevet sløret og neddæmpet eller stort set på overfladen er helt fraværende i nogle lande. Spørgsmålet er imidlertid, om tesen om klassernes død reflekterer de faktiske ændringer, der er sket i de segmentære, hierarkiske og funktionelle differentieringsformer og konflikttyper: har feltet entydigt flyttet sig fra produktions- og fordelingsforhold til konsument- og kulturforhold? Dette mener jeg ikke er tilfældet, og jeg er derfor uenig i forestillingen om, at klasserne er døde og derfor ikke længere spiller nogen rolle i nutidens vestlige samfund, men er blevet erstattet af konsumptions- og mobilitetshierarkier som følge af den stigende globalisering og individualisering. Disse forestillinger indfanger ikke det komplicerede samspil, der er mellem differentieringsformerne og konflikttyperne. I denne sammenhæng kan jeg kun være enig med Pakulski og Waters (1996), når de selv – på trods af deres påstand om 'klassernes død' – påpeger, at det er problematisk at udråbe én og kun én differentierings- eller stratifikationsfaktor som den primære eller enerådende. Den gennemgående pointe i denne artikel har netop været, at gamle stratifikationsformer ikke er forsvundet, men er blevet mere komplekse, og at 'nye' stratifikationsformer vinder frem og sammenfletter sig på mere eller mindre subtile måder med de gamle stratifikationsformer. Det er dette forhold, der efter min opfattelse karakteriserer det senmoderne risicifyldte og reflektive 'eget liv'.

Når forestillingen om det senmoderne klasseløse kapitalistiske samfund diskursivt er blevet dominerende i både socialvidenskaben og i politikken, fremstår det således ikke længere indlysende, hvorfor og hvordan uligheder opstår og henholdsvis reproduceres og forandres; fx de nye elitors eksistens- og operationsbetingelser og fremkomsten af en ekskluderet underklasse. Dele af den postmodernistiske sociologi kan på denne måde i høj grad fungere som en ideologisk samarbejdspartner for en turbodynamisk nyliberalisme, der globalt som lokalt river op i markeder, stater og civile sam-

fund, og hvor nye dramatiske sociale differentieringer og uligheder gennemsættes såvel internt i de rige lande som mellem de rige og de fattige lande. Der er således himmelvid forskel mellem en moralsk postmodernisme à la Baumans og en amoralsk nyliberal globaliseret kapitalisme, som diskursivt ikklædes postmodernistiske antæk. ²¹⁾ For at vinderne i den aktuelle 'klasse- og klassifikationskamp' ikke uantastet formidler deres version af historien ²²⁾, er det afgørende for underprivilegerede grupper at finde en måde, hvorpå historiefortællingen fra bunden af samfundet kan formidles, fordi historiefortællingen er en vigtig kollektiverings- og sammenbindingsfaktor.

Noter:

1. Jeg anvender Giddens begreb senmodernitet om nutidige rige vestlige samfund, fordi dette begreb ikke som post-begreberne implicerer, at vi har forladt modernitetens epoke. Selvom jeg anvender begrebet senmoderniteten, er jeg dog skeptisk overfor denne type epokale begreber, fordi – som bl.a. Luhmann påpeger – ingen med sikkerhed kan angive på hvilket stadie i moderniteten, vi befinder os.
2. Denne artikel er en revideret og reduceret version af artiklen 'Klassebiografi og individuel biografi', som udkommer i en antologi redigeret af J. E. Larsen, J. Lind og I. H. Møller (Samfundslitteratur 2000).
3. For en oversigt over sociologiske stratifikationsteoriens historie se fx Crompton 1998.
4. Etiketteringen af disse nye teorier om stratifikationsordenen som 'kulturelle' forståelser er misvisende, idet 'kulturelle forståelser' i sig selv ikke tilsiger noget om eksistensen af klasser eller ej. Bourdieus klasseanalyse er om nogen 'kultursociologisk' (se senere i artiklen). Med modstillingen mellem kultur og struktur er blot opstillet en 'ny' unødigt og ufrugtbar dikotomi indenfor sociologien; jævnfør også Bech 1999.
5. Det kan diskuteres, om fx køns- og aldersdifferentieringer udgør selvstændige differentieringsformer, eller om de udgør centrale karakteristika ved både de segmentære, hierarkiske og funktionelle differentieringsformer. Jeg hælder til sidstnævnte opfattelse, mens andre opererer med kønsdifferentiering som en selvstændig differentieringsform. Under alle omstændigheder er det et praktisk spørgsmål. Såfremt 'køn' opkastes til at fungere som primær differentieringsform, så er det koden 'køn', der hierarkiserer og styrer de primære selektionskriterier for inklusion og eksklusion.
6. For en bestemmelse af underklassebegrebets status i diskursen om senmoderne differentieringsformer, se Andersen og Larsen 1995.
7. Selvom økologiske katastrofer i princippet kan ramme alle, så har ressourcestærke grupper dog i langt højere grad end ressourcetsvage grupper mulighed for at bosætte sig dér, hvor fx støj- og luftforureningen i et givent lokalområde er lavest.
8. Formålet er ikke her at diskutere, om globaliseringen er en myte eller en realitet (se hertil fx Held m.fl. 1999), men alene at fremdrage de antagelser som forskellige sociologer har om globaliseringen og dens effekter på differentieringsformerne, og herunder specifikt hvad angår mobilitetsdifferentieringer.
9. Det er via EU (fx Commission of the European Communities 1992) og med oprindelse i Frankrig (se fx Silver 1994), at begrebet social eksklusion har vundet indpas overalt i

- EU-landenes diskurs om social differentiering og socialpolitikens målgrupper. Det var især i forbindelse med EU's fattigdom 3. program (se herom Andersen og Larsen 1993) og Grønbogen om europæisk socialpolitik (Kommissionen for de europæiske fællesskaber 1993 og EC 1994a) og Hvidbogen om vækst, konkurrenceevne og beskæftigelse (EC 1994b), at begrebet for alvor blevet hamret fast i de nationale politiske så vel som videnskabelige diskurser. For en nærmere redegørelse for begrebets oprindelse og indhold jævnfør fx Silver 1994, Jordan 1996, Levitas 1996 og 1998 og for en oversigt over EU og socialpolitikken fx Abrahamson 1998.
10. Levitas skelner imidlertid mellem tre typer af diskurser om inklusion og eksklusion: 1) en diskurs om omfordeling med oprindelse i kredse der er kritiske overfor den aktuelle socialpolitik, og som fokuserer på fattigdomsproblematikken ('neo-socialistisk'), 2) en diskurs om underklassen med fokus på de socialt ekskluderedes amoralske og afvigende adfærd ('neo-liberalistisk'), og 3) en diskurs om social integration hvor det centrale omdrejningspunkt er integration via deltagelse i lønarbejde og aktivering/'workfare' ('neo-socialdemokratisk') (Levitas 1998: 7).
 11. Jeg skal her kun give et par få empiriske referencer for at betone absurditeten i en sådan anskuelsesmåde. Overalt både i den rigte vestlige verden og i den fattigere del af verden er en stor del af dem, der er inkluderet på arbejdsmarkedet, ikke i stand til at skabe sig en indkomst selv ved fuldtidsarbejde, der er i stand til at bringe dem og deres familie ud af fattigdom. I andre tilfælde vil inklusionen på arbejdsmarkedet, fx i relation til enlige mødre der via 'workfare' politikker tvinges ud på arbejdsmarkedet, ikke øge deres sociale integration, men blot yderligere fattiggøre dem og skabe problemer i forhold til at få arbejdsliv og omsorg til at hænge sammen; bl.a. på grund af de i mange lande ekstremt lave lønninger for især ufaglærte kvinder og manglende offentligt finansierede børnepassningsfaciliteter (se fx Larsen 2000).
 12. Der er dog en række samfundsforskere, som har fastholdt et klasseperspektiv på ulighedernes fordeling og har påvist systematiske statistiske sammenhænge mellem klassebaggrund og fordeling af diverse levekår; se fx Hansen 1986, Møller 1997, Andersen og Larsen 1989 og Goul Andersen 1996.
 13. Netop sundhedsdiskursen er i denne sammenhæng interessant, dels fordi sundhed bliver til et spørgsmål om individuelt at tage vare på sin egen krop, dels fordi spørgsmål om bl.a. dårlige arbejdsmiljøforhold ignoreres. Denne fokusering findes også i diskursen om 'det gode arbejde', hvor der er en risiko for, at fokus fjernes fra 'det dårlige arbejde'.
 14. Fx har danske undersøgelser af rekrutteringen til og vejen gennem uddannelsessystemet vist, at succes og fiasko fortsat ikke beror på 'tilfældigheder', men har en systematisk sammenhæng med individers sociale ('klasse')baggrund (se fx Hansen 1995).
 15. I Danmark findes der kun spæde tendenser til ghettodannelser i storbyerne, og der kan ikke hverken diskursivt eller i praksis lokaliseres noget, der tilnærmelsesvist er at sammenligne med det amerikanske 'underklassefænomen' (se Andersen og Larsen 1995).
 16. Borres og Goul Andersens (1997) undersøgelse af sammenhængen mellem klassetilørsforhold og partivalg i perioden fra 1964 til 1994 viser dog, at der i Danmark fortsat kan lokaliseres en politisk 'arbejderposition', der især tiltrækker manuelle arbejdere samt en del af de nederste i hierarkiet i den offentlige sektor. Heroverfor står en politisk 'borgerskabsposition', der tiltrækker kapitalejere, småborgerskab og lønmodtagere med ansættelse i den private sektor. Lønmodtagere i middelklassen splittes politisk mellem dem, der er ansat i den offentlige sektor, og dem der er ansat i den private sektor. Det er imidlertid vigtigt til dette billede at tilføje, at især andelen af 'arbejderklassen', der stemmer på 'arbejderpartier', er faldet afgørende fra 1960'erne og frem til midten af 1990'erne.
 17. I lande som Danmark er de interne nationale etniske konflikter dog i høj grad medieskabte.
 18. Samfundsvidenskaben vil i sin produktion altid diskursivt være medproducent af samfundsudviklingen. Ved at fokusere på bestemte typer af konflikt- eller harmoniakser og ved at fokusere på bestemte aktører og institutioner er samfundsvidenskaben medproducent af rummet for tolkning af konflikt- og handlingsmuligheder.
 19. Specielt på det naturvidenskabelige og det teknologiske område iøvrigt er videnskaben dog mindst lige så meget producent af risici, som den er producent af risikominimerende teknologier. Mens Beck (1997a) mest vægter sidstnævnte moment ved videnskaben, ser Luhmann (1993) de to momenter som logisk sammenhængende (for en nærmere diskussion af Becks, Giddens og Luhmanns risikoopfattelser se Nielsen 1996). Tematiseringen af risikoproblematikken viser, at risici ikke objektivt kan defineres på forhånd, men at risici defineres og konstrueres gennem definitions- og konstruktionskampe om deres karakter, omfang og dybde.
 20. Proletarerne i alle lande kunne ikke forenes, og mange nationale arbejderbevægelser indgik borgfred og stod sammen med de øvrige sociale klasser for at forsvare nationen frem for at stå sammen med arbejderbevægelserne fra andre lande. Nationerne var på denne måde et stærkere 'foretillet fællesskab' (Anderson 1985) end 'den socialistiske internationale arbejderbevægelse'.
 21. Taylor-Gooby (1995) viser, hvordan visse dele af den nyliberalistiske strømning anvender den postmodernistiske retorik om valgfrihed og partikularisme som et røgslør for deres politiske projekt, der indebærer en nedbrydning af velfærdsstaten og det sociale medborgerskab og en livsfilosofi om at 'enhver er sin egen lykkes smed'.
 22. Bl.a. Bourdieu har som konsekvens af sin verdensanskuelse i de senere år involveret sig både diskursivt (Bourdieu 1993 og 1998) og praktisk i denne historieskrivning ved at stille sig på arbejderklassens og de ekskluderedes side i kampen for at fremme deres fortælling om det postindustrielle samfunds vilkår. Callinicos (1999) påpeger, hvorledes henholdsvis Bourdieu og Giddens diskursivering af det aktuelle sociale og politiske rum har ført dem i to meget forskellige retninger i deres praktiske politiske engagement.

Litteraturliste:

- Abrahamson, Peter (1998): Socialpolitik i EU – konvergens eller divergens?, i J. E. Larsen og I. H. Møller (red.): Socialpolitik. København: Munksgaard.
- Albrow, Martin (1996): The Global Age: State and Society Beyond Modernity. Cambridge: Polity Press.
- Andersen, John og Larsen, Jørgen Elm (1989): Fattigdom i velfærdsstaten. København: Samfundslitteratur.
- Andersen, John og Larsen, Jørgen Elm (1993): Towards A New Welfare Model? The EC Poverty III Programme in the Danish Context. Copenhagen: Forlaget Sociologi.
- Andersen, John og Larsen, Jørgen Elm (1995): The Underclass Debate – a Spreading Disease?, i N. Mortensen (ed.): Social Integration and Marginalisation. Copenhagen: Samfundslitteratur.
- Andersen, John og Larsen, Jørgen Elm (1998): Gender, Poverty and Empowerment, i Critical Social Policy, Vol. 18 (2): 241-258.
- Andersen, John og Larsen, Jørgen Elm (1999): Køn og social polarisering, i S. Ervø, P. Andersen Hove og N. Mik-Meyer (red.): Mænd på vej. København: Ligestillingsrådet.
- Anderson, Benedict (1985): Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.
- Arnoldi, Jakob (1998): Modernisering, social mobilitet og systemteori – en diskussion af Niklas Luhmanns systemteori, i Dansk Sociologi, nr. 2/9: 7-20.
- Bauman, Zygmunt (1993): Postmodern Ethics. Oxford: Blackwell.
- Bauman, Zygmunt (1998): Globalization: The Human Consequences. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Henning (1999): Fritidsverden. Studier i modernitet,

- mandighed, homoseksualitet og senmodernitet. København: Forlaget Sociologi.
- Beck, Ulrich (1997a): Risikosamfundet – på vej mod en ny modernitet. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich (1997b): Risiko og frihet. Bergen: Fakkboglaget.
- Blakely, Edward J. og Snyder, Mary G. (1997): *Fortress America. Gated Communities in the United States*. Washington D. C.: The Brookings Institution.
- Borre, Ole og Goul Andersen, Jørgen (1997): *Voting and Political Attitudes in Denmark*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Bourdieu, Pierre (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1987): What Makes a Social Class? On The Theoretical and Practical Existence Of Groups, i *Berkeley Journal of Sociology*, 32: 118.
- Bourdieu, Pierre (1993): *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, Pierre (1997): Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handle. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, Pierre (1998): *Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time*. Oxford: Polity Press.
- Callinicos, Alex (1999): Social Theory Put to the Test of Politics: Pierre Bourdieu and Anthony Giddens, i *New Left Review*, no. 236: 77- 102.
- Castells, Manuel (1996): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell.
- Castells, Manuel (1997): *The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 2: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Christie, Niels (1996): Kriminalitetskontrol som industri: på vej mod Gulag, vestlig stil. København: Hans Reitzels Forlag.
- Clark, Terry N. og Lipset, Seymour M. (1991): Are Social Classes Dying?, i *International Sociology*, 6 (4): 397-410.
- Commission of the European Community (1992): *Towards a Europe of Solidarity Intensifying the Fight Against Social Exclusion, Fostering Integration*. COM (92) 542 Final. Brussels: Commission of the European Community.
- Crompton, Rosemary (1998): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Erikson, Robert og Goldthorpe, John H. (1992): *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- European Commission (1994a): *European Social Policy. A way forward for the Union. A white paper*. Luxembourg: European Commission.
- European Commission (1994b): *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges And Ways Forward Into The 21st Century. White Paper*. Luxembourg: European Commission.
- Fukuyama, Francis (1989): The End of History?, i *The National Interest*, 16: 3-18.
- Gauchet, Marcel (1980): *Tocqueville, l'Amérique et nous*, i *Libre*, nr. 7: 116-117.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Goldthorpe, John H. (1996): Class Analysis and the Reorientation of Class Theory: the case of persisting differentials in educational attainment, i *British Journal of Sociology*, Vol. 47, no 3: 481-505.
- Goul Andersen, Jørgen (1996): Velfærdssystem, marginalisering og medborgerskab, i *Dansk Sociologi*, 1/7. årg.: 7-39.
- Gundelach, Peter (1997): Fordeling og ulighed i velfærdssamfundet, i *AKF NYT* 2: 21-28.
- Hansen, Erik Jørgen (1986): *Danskernes levekår. 1986 sammenholdt med 1976*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, Erik Jørgen (1995): *En generation blev voksen. Socialforskningsinstituttet*. København.
- Held, David; McGrew, Anthony; Goldblatt, David og Perraton, Jonathan (1999): *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Hirschman, Albert O. (1994): Social Conflicts As Pillars Of Democratic Market Society, i *Political Theory*, Vol. 22, no. 2: 203-218.
- Jordan, Bill (1996): *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Kommissionen for de europæiske fællesskaber (1993): *Europæisk socialpolitik. Unionens valgmuligheder*. Grøn bog. Luxembourg: Kommissionen for de europæiske fællesskaber.
- Larsen, Jørgen Elm (1999): *Fattigdom og social arv som konstruktion*. I *Social Forskning*, nr. 4: 73-81.
- Larsen, Jørgen Elm (udkommer 2000): *Solo Mothers: How Do They Work and Care in Different Welfare State Regimes*, i T. Boje og A. Leira (eds.): *Gender, Welfare State and the Market*. London: Routledge.
- Larsen, Jørgen Elm; Lind, Jens og Møller, Iver Hornemann (udkommer 2000). *København: Samfundslitteratur*.
- Lash, Scott (1994): *Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community*, i U. Beck, A. Giddens og S. Lash: *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Laursen, Erik (1996): Mellem tribalisme og intimitet – moderne selv-identiteters skrøbelighed, i *Dansk Sociologi*, nr. 2/7: 51-69.
- Levinas, Emmanuel (1996): *Totalitet og uendelighed*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Levitas, Ruth (1996): The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony, i *Critical Social Policy*, Vol. 16, no. 46: 5-20.
- Levitas, Ruth (1998): *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. London: Macmillan.
- Lockwood, David (1964): *Social Integration and System Integration*, i G. K. Zollschan og W. Hirsch (eds.): *Explorations in Social Change*. London: Routledge.
- Luhmann, Niklas (1987): *Sociologische Aufklärung 4*. Wiesbaden: Westdeucher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993): *Risk: A Sociological Theory*. New York: Walter de Gruyter & Co.
- Luhmann, Niklas (1995): *Inklusion und Exklusion*, i N. Luhmann: *Soziologische Aufklärung 6: Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Westdeucher Verlag.
- Marshall, Gordon (1997): *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*. London: Sage.
- Møller, Iver Hornemann (1997): *Social Integration and Labour Market Marginalization. The Scandinavian Experience*, i M. Roche og R. van Berkel (eds.): *European Citizenship and Social Exclusion*. Aldershot: Avebury.
- Nielsen, Torben Hviid (1996): Risici – i teknologien, i samfundet og i hovederne. Apropos risiko-begreberne hos Ulrich Beck, Anthony Giddens og Niklas Luhmann, i *Retfærd* 73, 19. årgang, nr. 2: 61- 77.
- Nisbet, Robert (1959): The Decline and Fall of Social Class, i *Pacific Sociological Review*, 2 (1): 11-28.
- Pahl, Ray E. (1989): Is the Emperor Naked? Some Questions on the Adequacy of Sociological Theory in Urban and Regional Research, i *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (4): 709-20.
- Pakulski, Jan og Waters, Malcolm (1996): *The Death of Class*. London: Sage.
- Parsons, Talcott (1937): *The Structure of Social Action*. Glencoe: The Free Press.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. New York: The Free Press.
- Putnam, Robert D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Sennett, Richard (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W. W. Norton & Company.
- Silver, Hilary (1994): Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms, i *International Labour Review*, Vol. 133, no. 56: 531-578.
- Taylor-Gooby, Peter (1995): *Postmodernism and Social Policy. A Great Leap Backwards*, i *Journal of Social Policy*, Vol. 23, 3: 385-404.
- Thompson, E. P. (1980): *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth: Penguin.
- Wacquant, Loïc J. D. (1996): The Rise of Advanced Marginality: Notes on its Nature and Implications, i *Acta Sociologica*, Vol. 39: 121-139.